

і рідкісними створіннями. Світ, у якому сформувалася частина нашої культури і наших традицій. Світ, який ретельно береже свої таємниці та який готовий розкрити їх допитливому відвідувачу. Світ, у якому досі кожен може відчути себе мандрівником-першовідкривачем. І водночас це світ, який неухильно зникає і нині потребує нашого захисту.

І якщо, прочитавши цю книжку, хтось захоче ознайомитись із болотами ближче, вирушить у мандрівку Поліссям чи серйозно задуматись про збереження Дикої Природи, мети буде досягнуто.

Розділ 1

ПРО ЩО МОВЧАТЬ БОЛОТА

1.1. Спочатку було болото

Болота — світ на межі води і суходолу. Світ, сповнений таємниць і природних чудес, оповитий недоброю славою і незліченними міфами. Болота існують на нашій планеті мільйони років. Їх заслужено можна вважати найстаршими серед наземних екосистем. Уперше вони з'явилися задовго до появи людей, мамонтів чи динозаврів. Вони пережили грандіозні катаклізми, масові вимирання і зміни клімату. Болотяні масиви утворювались і зникали в різних куточках земної поверхні. Змінювалися їхній зовнішній вигляд, площі й ареали поширення. Та хоч би де і коли існували болота, усі вони завжди мали спільні риси. Основна з яких — надмірна зволоженість, що зумовлювала розвиток специфічної вологолюбної рослинності.

Та як і коли з'явилися найперші болота? Щоб коротко відповісти на це запитання, варто пригадати міфи про створення Світу й постулат еволюціоністів про те, що життя зародилось у воді. Об'єднавши все до купи, так і кортить урочисто виголосити: «На початку було Болото!..».

Та насправді все не так просто. Болота з'явилися на Землі не одразу. Початково наша новоутворена планета нагадувала розжарене пекло. Потім Земля довго остигала. Настільки, щоб вода на ній могла конденсуватися і перейти в рідкий стан. Так утворилися океани. Згодом у їхніх теплих водах зародилося життя. Спочатку — примітивні форми, потім — складніші організми. Перші водні рослини поглинали вуглекислий газ і вивільняли кисень, який зробив атмосферу придатною для дихання. З часом клімат на планеті ставав менш екстремальним, і життя почало вибиратися з води на суходіл.

Такий перехід був дуже поступовим. Давні рослини, хоча частково й вибралися із води, проте ще не вміли раціонально використовувати вологу. Отож вони жили, розмножувалися і помирали виключно на мілководді. Власне, такі їхні «земноводні» угруповання ми й можемо вважати найпершими болотами.

Та час спливав, і еволюція живих організмів тривала. На пра континентах панував здебільшого вологий і теплий клімат, подібний до сучасного тропічного. У таких «парникових умовах» рослини розвивалися — ставали більшими й різноманітнішими. Нарешті, у карбоновому (кам'яновугільному) періоді виникли величезні площі справжніх лісових боліт [21]. На цей час поширення набули численні види спорових рослин — переважно хвощів, плаунів та папоротей. Тільки, на відміну від своїх сучасних дрібних трав'янистих родичів, вони мали вигляд велетенських дерев. Деякі з таких дерев були діаметром до двох і заввишки до тридцяти метрів. Про їх існування ми знаємо завдяки скам'янілим решткам, що збереглися до наших днів у вугільних пластах.

Тут виникає резонне запитання. Як могли рослинні рештки зберегтися донині й до чого тут болота? Та від-

повідь доволі проста. Особливість кам'яновугільних лісів у тому, що вони могли рости лише в умовах постійного надмірного зволоження ґрунту. Адже провідна система тогочасних дерев була ще недостатньо розвинута, щоб ефективно постачати воду в разі її нестачі. Тобто дерева в таких лісах росли виключно у болотистій місцевості. Відживши призначений вік, вони помирали і падали просто у воду або драговину. Там без доступу кисню стовбури й гілля «консервувалися» в анаеробних умовах, захищені від впливу бактерій та комах. Тисячоліттями їх рештки накопичувалися, перетворюючись на торф. Згодом унаслідок геологічних процесів ці первісні торфовища частково опинилися під шаром інших гірських порід.

За мільйони років, перебуваючи під тиском, такий торф перетворився на поклади кам'яного вугілля. Це вугілля — по суті чистий вуглець. Колись його поглинули давні рослини з атмосфери, і він зберігся до наших днів саме завдяки доісторичним болотам [21].

Тим часом на Землі й далі формувалися континенти, утворювалися гірські пасма, з'являлись і зникали моря. Клімат змінювався — приходили похолодання й потепління. Але еволюційний розвиток живих організмів невпинно тривав. Виникали, а потім цілком вимирали нові систематичні групи рослин і тварин та навіть цілі екосистеми. Змінювалися і болота. Зокрема, у третинному періоді на багатьох з них панували хвойні дерева. Як живе нагадування про ті часи збереглися до наших днів угруповання болотного кипариса в теплих регіонах Північної Америки. Згодом, через глобальне похолодання, на початку четвертинного періоду з'явилися болота з домінуванням холодостійких трав і мохів [30]. Та залишімо вивчення давнього біорізноманіття фахівцям-палеоботанікам і перейдімо до боліт сучасніших і ближчих нам.

Природа зони помірного поясу набула знайомих нам рис після завершення останнього льодовикового періоду. У Поліссі це відбулося лише близько дванадцяти тисяч років тому. Та льодовик відступив не одразу. Насправді процес його танення періодично переривався похолоданнями і тривав кілька тисячоліть. Величезні обсяги льодовикової води збігали річковими долинами, поглиблюючи й розширюючи їх. Там, де вода не вмщалася в річища, формувалися численні нові «прохідні» долини та безстічні улоговини-озера. Уздовж водотоків і на водорозділах тала вода лишала по собі потужні «флювіогляціальні» (водно-льодовикові) відклади перемитого піску. Схожий процес ми можемо спостерігати й зараз на берегах сучасних річок. Підсихаючи, ці перевіяні вітрами маси піску згодом перетворилися на характерні, порослі соснами, піщані поліські дюни.

«Відпрасований» потужним льодовиком і згладжений талими потоками, низовинний ландшафт Полісся сприяв застоюванню тут води. У поєднанні з прохолодним післяльодовиковим кліматом це створило добрі передумови для розвитку боліт. Відтак численні мілководні озера й долини малих річок, улоговини та міждюнні зниження почали заболочуватися. Потихеньку їх заповнював торф, утворений з решток холодостійких болотяних рослин. На ті часи ландшафти Полісся нагадували сучасну північну тундру. Відповідним був і видовий склад флори та фауни.

Далі клімат ще трохи потеплішав. І тоді в нашому регіоні запанували ліси. Спочатку сосново-березові, а згодом і широколистяні [21]. Та попри це до наших днів збереглися в Поліссі осередки доісторичної льодовикової тундри. Це окремі ділянки мохових боліт, на яких трапляються рідкісні льодовикові релікти — верба лап-

ландська і верба чорнична, береза низька і шейхцерія болотна. Ці, за нинішніми мірками, майже арктичні рослини — вцілілі живі свідки епохи мамонтів.

Та маємо згадати, що одночасно з початком танення льодовика з'явилася на поліських болотах дуже небезпечна істота. Та, що згодом скромно назве себе «людина розумна». І хоч було це дуже давно, але та людина не просто вміла добувати вогонь і полювати. Тогочасні мешканці Полісся вже шили хутрянний одяг, зводили каркасні будівлі, досить майстерно малювали, носили прикраси і впевнено добивали останніх мамонтів.

Ми всі знаємо, що було далі. Перехід від збиральництва і мисливства до сільського господарства. Виникнення цивілізацій. Невпинне зростання населення і нескінченні війни. Розвиток промисловості. Науково-технічна революція і польоти в космос... Кожна з епох супроводжувалася дедалі більшим наступом на природу й на болота зокрема.

Та історія поліських боліт на цьому, на щастя, не закінчується. У них тривають процеси, розпочаті ще тисячі років тому. Болота й досі утворюються, проходять передбачені своїм життєвим циклом стадії розвитку і зникають. Та, на жаль, зникають вони зараз значно швидше й частіше, ніж з'являються нові. Тож площа боліт Полісся неухильно скорочується. Болота регіону та їхні дикі мешканці нині під загрозою. Очікувано, що провідну роль у цьому відіграє діяльність людини. Тож поки цей давній і таємничий світ існує, нумо ближче знайомитися з його природою!

1.2. П'ятдесят відтінків драголин

Уявіть, що вам загадали намалювати пейзаж. Фарбами чи кольоровими олівцями. Небо ви зобразите блакитним,

ліс — зеленим, далекі гори — темно-синіми. А які кольори оберете для болота? Певен, переважно тьмяні відтінки, як-от брудно-зелений або сіро-рудий. Та чи правильно ми уявляємо болота і те, які вони на вигляд?

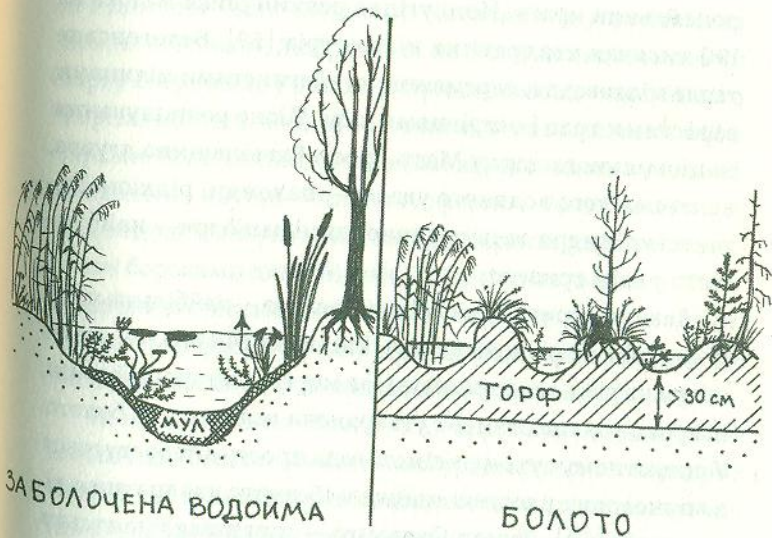
Запитайте, що таке болото, у пересічних українців, і почуєте дуже різні відповіді. Адже кожен сприймає довколишній світ крізь призму свого досвіду. Для мешканця сучасного мегаполіса болото — це щось екзотичне й небезпечне, відоме здебільшого за фільмами. Для любителя риболовлі й пікніків — це зарості очерету навколо знайомого ставка. Літній селянин укаже на вогуку низину серед заплавлених луків, де він косить сіно. Єгер розповість про річкові плавні й густі лози, повні дичини. Бувалі туристи згадають непрохідні трясовини і ягідники журавлини в Поліссі та «висячі болота» на схилах Карпатських гір. А ще знайдуться люди, які назвуть болотом будь-яку калюжу або і просто багнюку на ґрунтовій дорозі.

Якщо ж наше гіпотетичне опитування не обмежувати Україною, картина буде ще строкатішою. Адже поняття «болото» існує у багатьох мовах. Наприклад, німецькою мовою — *moor*, фінською — *suo*, англійською — *moor*. Але в кожному регіоні в це слово вкладають різний зміст. Адже болота неоднорідні. Тому, окрім основного поняття, у багатьох мовах вживають терміни для позначення різновидів того, що ми, українці, узагальнено звемо «болото». Так, в англійській мові безлісі болота, порослі трав'яною рослинністю, — *fen*; долинні лісові болота — *swamp*; приморські солонуваті — *marsh*; укриті сфагновими мохами — *bog* [3].

Немало визначень терміна «болото» є і в науковій літературі. Деякі з них дуже довгі й заплутані. Та якщо їх узагальнити, усе зводиться до того, що болото — це надмірно зволожена ділянка земної поверхні. Тобто це

один з різновидів природного ландшафту або ж окремий тип наземних екосистем.

Болото — така сама наземна екосистема, як ліс, степ чи луки. Але екосистема ця особлива. Визначальні риси болота — надмірна зволоженість, особливий «болотяний» ґрунт і своєрідна «болотяна» рослинність [9; 53]. Зокрема, у зоні помірного клімату головною ознакою болота вважають саме специфічний ґрунт, а точніше — торф, що утворений із напіврозкладених рослинних решток. Ділянку, де його шар потужніший за 30 сантиметрів, сміливо зараховують до категорії «болото». А ось відкритої водної поверхні, попри поширені уявлення, на болотах може й не бути. Адже ці екосистеми суходільні, хоча й перезволожені. Ну і, звісно, ніяк не можна вважати болотом

Болото — наземна екосистема